

УДК 81'367.634:811.512.154
DOI: 10.36979/1694-500X-2024-24-2-109-115

СОЕДИНИТЕЛЬНЫЕ СОЮЗЫ *ЖАНА*, *МЕНЕН*: ЭТИМОЛОГИЯ И УПОТРЕБЛЕНИЕ

А.Т. Карымишаква

Аннотация. Изложены научные взгляды и подытоженные мнения известных тюркологов об этимологиях соединительных союзов *жана*, *менен*. Кроме того, речь пойдёт о фонетических разновидностях вышеназванных союзов в ряде тюркских языков. Приводятся научно обоснованные доказательства этапов перехода от одной категории к другой, как, например, *жана*, который прежде чем выступать в роли союза, сначала выступал в функции деепричастия, затем в функции наречия и только после этого стал выполнять функцию союза, а *менен*, прежде чем выступать в роли союза, сначала выполнял функцию послелога, затем только стал употребляться в функции союза. Несмотря на то, что союз *жана*, как и союз *менен*, в тюркологии считается древним, учёные отмечают ограниченный ареал распространения союза *жана* по сравнению с союзом *менен* из-за того, что в таких группах тюркских языков, как огузская, кыпчакская, карлукская, вместо союза *жана* активно употребляются союзы *е*, *хем* иранского происхождения. Также описываются основные функции этих союзов в предложениях современного кыргызского языка.

Ключевые слова: соединительные союзы; этимология; мнения тюркологов; ареал распространения союзов; тюркские языки; фонетические разновидности союзов; употребление в предложении.

ЖАНА, *МЕНЕН* БАЙЛАНЫШТЫРГЫЧ БАЙЛАМТАЛАРЫ: ЭТИМОЛОГИЯСЫ *ЖАНА* КОЛДОНУЛУШУ

А.Т. Карымишаква

Аннотация. Макалада *жана*, *менен* байланыштыргыч байламталарынын этимологиясы тууралуу белгилүү тюркологдордун илимий көз караштары, жыйынтык пикирлери баяндалат. Ошондой эле аталган байламталардын бир катар түрк тилдериндеги тыбыштык түрлөрү жөнүндө сөз болот. Андан тышкары, байламталык милдетти аткарганга чейин *жана* алгач чакчыл этиштик, андан соң тактоочтук, андан кийинки этапта гана байламталык кызматты аткара баштагандыгы, ал эми *менен* байламтасы алгач жандоочтук, андан соң гана байламталык кызматты аткара баштагандыгы тууралуу илимий негизге таянылган далилдүү маалыматтар берилет. Тюркологияда *жана* байламтасы *менен* байламтасы өңдүү эле байыркы болгону *менен*, *жананын* таралыш ареалы, *менен* байламтасына караганда, чектелүү экендиги белгиленет, анткени огуз, карлук, айрым кыпчак группаларындагы түрк тилдерде *жана* байламтасынын ордуна иран тилдеринен ошуп кирген *е*, *хем* байламталары активдүү колдонулуп келе жаткандыгы негизги себеп экендиги окумуштуулар тарабынан тастыкталат. Макалада бул байламталардын азыркы кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдө аткарган негизги милдеттери жөнүндө да сөз жүрөт.

Түйүндүү сөздөр: байланыштыргыч байламталар; этимологиясы; тюркологдордун пикирлери; байламталардын таралыш ареалы; түрк тилдери; байламталардын тыбыштык түрлөрү; сүйлөмдө колдонулушу.

COORDINATING CONJUNCTIONS *JANA*, *MENEN*: ETYMOLOGY AND USAGE

А.Т. Karymshakova

Abstract. This article presents the scientific views and summarized opinions of famous Turkologists on the etymologies of the coordinating conjunctions *jana*, *menen*. In addition, it describes phonetic varieties of the above mentioned conjunctions in a number of Turkic languages. Further on, the article provides scientifically substantiated evidence of the stages of transition from one category to another, as for instance, *jana*, before acting as a conjunction, first acted in the function of an adverbial participle, then in the function of an adverb and only after that began to perform the

function of the conjunction, and *menen*, before acting as a conjunction, first performed the function of a particle, then only began to be used in the function of the conjunction. In spite of the fact that both, the conjunction *jana* and *menen* are considered ancient in Turkology, scientists note the limited area of distribution of the conjunction *jana* compared to the conjunction *menen* because of the fact that in such groups of Turkic languages as Oguz, Kypchak, Karluk, instead of the conjunction *jana*, the conjunctions *ve*, *khem* of the Iranian origin are actively used. The article also describes the main functions of these conjunctions in the sentences of the modern Kyrgyz language.

Keywords: conjunctions; etymology; opinions of Turkologists; area of distribution of conjunctions; Turkic languages; phonetic varieties of conjunctions; use in sentences.

Жана, менен байламталары азыркы кыргыз тилинде багындырбас байламталардын байланыштыргыч түрүнө кирген активдүү колдонулган, синонимдик катышта келе алган байламталар болуп эсептелет. Ошондуктан бул байламталарды бир макаланын чегинде биргеликте (катар тартипти сактоо менен) карайбыз.

Ошентип, төмөндө *жана, менен* байламталарынын этимологиясы, алардын түрк тилдериндеги тыбыштык турпаттары, байламталык милдетти аткарганга чейин кандай сөз түркүмдүк милдеттерди аркалап келгендиги тууралуу белгилүү түркологдордун илимий анализдери, көз караштары, жыйынтыктары жөнүндө илимий маалыматтар берилет. Ошондой эле бул байламталардын азыркы кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдө аткарган негизги милдеттери жөнүндө да сөз жүрөт.

Жана байламтасы чыгыш теги боюнча байыркы болуп саналат. Ошондой болгону менен түрк тилдерине тегиз таралбай, айрым гана региондорго таралганы белгилүү түрколог К.М. Мусаев тарабынан эскерилет. Окумуштуу түрдүү фонетикалык варианттарда кезиккен *jana* (кырг.: *жана*. – К.А.) байламтасы кыпчак тобундагы жана аларга канатташ жайгашкан тилдерде колдонуларын билдирип, ал оюн төмөнкүдөй мисалдар менен бышыктайт: уйг. *jana*, башк. *jänä*, тат. *janä*, каз. *žäne*, кырг. *žana* [1, 513-б.].

Г. Айдаров болсо *jana* сөзү VIII кылымдын биринчи жарымына тиешелүү болгон Билге кагандын эстелигинде *‘опять, снова’* деген маанидеги күчөткүч бөлүкчө катары кезигерин билдирет [2, 49-б.]. Бул сөздү “Орхон-Енисей тексттери” аттуу эмгектен издеп тапканыбызда анын *йаңа* тыбыштык турпатта берилгенин, семантикалык жактан *жана* байламтасына туура келерин көрөбүз. Караңыз: Оза *йаңа келигме сүсин агыт(т)ым* [3, 103-б.]. Кырг.: *(Бизди) айландыра курчап жана жеңип*

келе жаткан колун агыттым (кууп салдым) [3, 107–108-бб.].

А.М. Щербак да бул сөздүн *jana ~ жана* (кириллицада: *йана ~ жана*. – К.А.) деген турпаттары байыркы түрк жазмаларында жолугарын белгилеп, далил катары төмөнкү мисалды келтирет: б.түрк: *бір күн бір түн жана бір күн турур ‘день и ночь и ещё один день’*.

Ал эми аталган сөздүн этимологиясы тууралуу окумуштуу “*жана ~ жана* – “слитное” деепричастие от глагола *jan ~ jan* возвращаться”, – деп билдирет [4, 116-б.]. Түркологиялык адабияттарда *жана* байламтасынын чыгыш теги боюнча жогоркудай эле пикирди С.Е. Малов да карманганы белгилүү. Кыргыз окумуштуусу С.А. Давлетов да тактоочко байланыштуу илимий эмгегинде *жана* сөзү *жан* жана *-а* деген өйдөкүдөй эле семантикадагы тутумдук бөлүктөрдөн жаралгандыгын белгилеген [5, 7-б.].

Жан сөзүнүн котормо сөздүктөгү төртүнчү мааниси да *возвратиться; пойти вспять; пойти на убыль* деген буйрук этиш менен берилип, түркологдордун жогорку ойлорун бышыктайт [6, 227-б.]. Ал эми буга уланган *-а* мүчөсү бүгүнкү күндө да тилде активдүү колдонулган чакчылдын ошол эле *-а* мүчөсү экени белгилүү.

Түрколог А.М. Щербак *жана* байламтасынын келип чыгышынын төмөнкүдөй этаптарын белгилейт: *Жан* деген уңгу этиштин семантикасы *жана* деген андан жаралган чакчылда байланыштыргыч милдеттин пайда болушун шарттаган дейт. Бирок *жана* байламтасынын жаралышында чакчыл форма алгач адвербализацияланып тактоочко өтүп, андан соң гана байланыштыргыч байламтага айланганы окумуштуу тарабынан эскерилет [4, 116-б.]. Ал эми толук маанилүү сөздөр кызматчы сөздөргө (жандооч, бөлүкчө, байламтага) өтүүдө тактоочтор кээде “көпүрөнүн” милдетин аткалары илимде мурдатан эле белгилүү. Ошентип, түрк тилдеринде байламталардын пайда болуп уюшулушунда,

түркологдор белгилегендей, бөлүкчөлөр эле эмес, тактоочтор да зор роль ойнойт.

Жана байламтасынын келип чыгышында тактоочтун ролу бар экенин түрколог Н.А. Баскаков да каракалпак тилинин мисалында төмөнкүдөй белгилейт: “Союз *жэне* развился из наречия со значением “ещё” [7, 519-б.].

Кыргыз илимпозу К. Сейдакматов сөздөрдүн этимологиясы тууралуу кеп кылып жатып, *жана* (*жан+а*) сөзүнүн жасалышындагы *-а* мүчөсү тууралуу пикирин билдирүүнү туура тапкан. Ал *-а* мүчөсүн этиштен тактооч жасоочу мүчө жана этиштен байламта жасоочу мүчө деп белгилейт [8, 13-б.]. К. Сейдакматовдун мындай пикирге келгени, балким, *жана* сөзүнүн бир семантикасы *качан?* деген суроого жооп берүү менен мезгил тактооч катары келгени эске алынып, ал эми айрым сүйлөмдөрдө (маселен: Асан *жана* Акмат келди деген сыяктуу) байламталык милдет аткарганы эске алынган болуу керек.

Чынында эле, *жана* байламтасы тыбыштык турпат жагынан *качан?* деген суроого жооп берип *жана* тактоочуна, ошондой эле бул тактоочко синоним болгон *кайра* тактоочуна да окшошуп кетет. Ошондуктан сүйлөмдү талдаганда өтө кылдаттык керек. Караңыз: *Ал жана эле келген*. Бул сүйлөмдө *жана* *качан?* деген суроого жооп берип, мезгил бышыктагыч тактоочтун милдетинде келди. Ал эми: *Самсахун жана үргүлөп келатканда бирөө сыйкырдап койгондой сезди* (К.Ж.). Бул сүйлөмдө жазуучу *жана* тактоочун стилдик жактан кооз берүү максатында *кайра* тактоочунун ордуна колдонгонун көрөбүз (тактап айтканда, Самсахун *кайра* үргүлөп келатканда... дегендин ордуна берген).

Башкыр окумуштуусу Х.В. Султанбаева *жана* байламтасы бул тилде *йәнә* тыбыштык турпатта кыймылдын кайталанышын туюнтуу үчүн жолугат да, *тагы* байламтасынын стилистикалык синоними катары келет деп билдирет. Караңыз: *Шунан йәнә сапты, йәнә туктаны. И снова поспекал, и снова остановился*. Мындай өзгөчөлүгүнөн тышкары, *йәнә* байламтасы (кыргыз тилиндегидей эле) бир эле жолу колдонулуп, сүйлөмдүн бир өңчөй ээлерин байланыштыруу милдетинде келери белгиленет. Караңыз: *Мин, агайым йәнә ике егет* ‘Я, мой брат да и ещё двое парней’ [9, 163–164-бб.]. (Кырг.: Мен, менин агам *жана* эки жигит. – К.А.).

Түрк тилдерине тараган бул байламта орто кылымдагы жазма эстеликтерде (Хибат-ул Хакайык, Огузнамеде) *йана, йәнә, йәна* тыбыштык варианттарда алардын синонимдери болгон араб, иран тилдеринен оошуп кирген *ве, нам, уа* байламталары менен параллель колдонулгандыгын казак илимпозу К.К. Молгаждаров белгилейт [10, 196–197-бб.].

Ал эми *жана* байламтасы боюнча кыргыз тилиндеги термин маселесине келсек, синтаксисте бирдиктүү пикир орун албаганын байкоого болот. Маселен, синтаксис изилдөөчүлөр Б. Өмүралиев, А. Сапарбаев, А. Имановдор грамматиканын морфология бөлүмүндөгү “байланыштыргыч байламталар” деген терминди карманууну туура көрүшсө, окумуштуулар А. Жапаров, Г. Жаманкуловалар *жана* байламтасын “бириктирүүчү байламта” деген аталыш менен берүүнү туура көрүшөт. Мындай терминдик ажырымдын экинчи топтогу окумуштуулар тарабынан берилиш себеби, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн *жана* байламтасы аркылуу бириктирип тургандыгын баса белгилөөдөн келип чыккан болуу керек [караңыз: Кит.: 11, 221-б.; 12, 176-б.; 13, 360–361-бб.; 14, 303-б.; 15, 485-б.].

Азыркы кыргыз тилинде *жана* байламтасы негизинен ар түрдүү формадагы (тактап айтканда, уңгу түрүндөгү, түрдүү сөз өзгөртүүчү мүчөлүү сөздөрдү), ошондой эле ар түрдүү сөз түркүмүндөрүндөгү сөз менен сөздү, кээ сөз айкашы менен сөз айкашын байланыштыруу үчүн колдонулат. Айрым учурда бир өңчөй мүчөлөр менен байламтанын ортосунда тушүндүрмө иретинде кошумча сөздөр да орун алып калышы мүмкүн. *Жана* байламтасы көпчүлүк учурда удаа сыпатталып келген затты, нерсени, окуяны, кыймыл-аракетти же бир окуядан кийин келген кийинки окуяны, көрүнүштү байланыштыруу үчүн колдонулат. Маселен, А. Иманов: “Бир өңчөй этиштик жана атоочтук баяндоочтор сүйлөм ээсинин кыймыл-аракеттик, сапаттык, заттык, сындык жана башка белгилеринин бир мезгилдүүлүгүн (бир мезгилде болгонун), ырааттуулугун (биринен сала бири болгону) билдирет”, – деп ылдыйдагы сүйлөмдөрдү мисалга тартат: Унтер офицер аябай *ачуулуу жана каардуу* (К.Ж.). Ал чалгынчынын өлтүрө

албай жүргөндөрү – сен жана мен (К.Ж.) [13, 244-б.].

А. Имановдун жогорку тилдик анализиндеги так ушул этиштик дагы, атоочтук дагы баяндоочторду бири-бири менен бириктирип, аларга ырааттуулук берип турган *жана* байламтасы эсептелет, – деп кошумчаламакбыз.

Сейрегирээк болсо да кыргыз тилинде *жана* байламтасы сүйлөм менен сүйлөмдү, тактап айтканда, тең байланыштагы эки жөнөкөй сүйлөмдү байланыштыруу үчүн колдонуларын билдирет синтаксис таануучу Б. Өмүралиев “*Байламталуу багынычсыз татаал сүйлөм*” деген теманын алкагында [11, 220–221-бб.]. Бирок, тилекке каршы, макаланын көлөмүнө байланыштуу байламталардын кыргыз тилинде сүйлөм ичинде аткарган милдеттери тууралуу, анын дагы башка өзгөчөлүктөрү тууралуу бул жерге сыйдыра албагандыктан, кийинки макалда өз алдынча кеңири маалыматтар берилерин билдиребиз.

Кыргыздын дагы бир илимпозу А. Иманов *жана да, жана дагы* деген тыбыштык турпаттагы байламталар бир өңчөй мүчөлөрдү ырааттуу байланыштыруу үчүн колдонуларын белгилейт да, ал оюн төмөнкү сүйлөмдөр менен бышыктайт: Кубатты *жана дагы* бир жигитти бир топ мал менен түн катырып, бир коктуга качырып, жашырышты (К.Б.). Сизди *жана да* байкемди трактористтерди даярдоочу курска барсын деп чечишиптир (“СК”) [13, 242-б.].

Аталган байламталардын экинчи түгөйлөрү болгон *да, дагы* – алгач бөлүкчөлүк милдет аткарып жүргөн, кийин бара-бара байламталык да милдетти аткара баштаган сөздөр. Казак илимпозу Р. Амиров бул (*да, дагы*) сөздөр саналуу гана байламталар менен айкашып колдонула алат деп: *және де, бірақ та, дегенмен де* деген мисалдарды келтирет [16, 2-б.]. Мындай турпаттагы (айкашта келген) байламталар тилде көп учурда көркөмдүк, кооздук жаратуу үчүн стилдик максатта колдонулат.

Эскерте кетсек, *жана да, жана дагы* айкаштарынан түзүлгөн байламталардын семантикасынан байламталык мааниден тышкары *ещё* деген тактоочтук маани да сезилип турат. Анын себеби *жана* байламтасы да, *дагы* байламтасы да байламта статусуна ээ болордон мурун тилде тактоочтук да милдетте колдонулуп келгендиги

менен түшүндүрүлөт. Маселен: Ортодогу кең өтөккө Көкөтөйдүн көк туусу көтөрүлдү калкылдап, *жана да* Ырчы уул жар салды заңкылдап (А.Ж.). ...астында мингени *жана да* коштогону болуп эки аты бар... (А.Ж.).

Жана байламтасынын түрк тилдерине таралыш диапозонунун тар экенин жогоруда белгиледик. Анын негизги себеби катары огуз, карлук, айрым кыпчак группаларындагы түрк тилдеринде *жананын* семантикасына ылайык келген иран тилдеринен оошуп кирген башка байламталар активдүү колдонуларын түркологиялык эмгектердеги материалдар ырастап турат. Маселен, азерб.: *вə, һəм... һəм*; түркм.: *ве, хем... хем*; түрк.: *ve*; өзб.: *ва*; уйг.: *вə, хəм*; башк.: *һəм* (*йәнə* байламтасы да бар); кар.: *гем ж. б.* [4, 118–119-бб.].

Ал эми кыргыз тилинин түштүк диалектинде *жана* байламтасынын милдетинде негизинен анын *ва* турпаттагысы колдонуларын диалектолог Ж. Мукамбаев өз мезгилинде далай эле сөз кылып келген.

Ал эми *менен* байланыштыргыч байламтасы тууралуу сөз кылсак, бул сөз сүйлөм контекстинде бирде байламталык, бирде жандоочтук милдетте кезигет. Бирок *менен* сөзүнүн кызматчы сөз түркүмү катары баштапкы мааниси – жандооч. Анткени жазма эстеликтерде, маселен, “Древнетюркский словарь” анын *bilä, bilän, birlä, ilä* деген турпаттарынын жандооч экени мисалдар аркылуу далилденсе [17, 98–99-бб.; 102; 207-б.], орто кылымдагы эстеликтерде булардын жогоркуларга кошумча дагы *бирлен, пирле, пиле* деген тыбыштык варианттарынын жандоочтук кызматта кезигери тастыкталат [18, 74-б.]. Бул кызматчы сөздүн алгач жандоочтук, андан соң байламталык милдет да аткаруу вазийпасына ээ болгондугу жөнүндө белгилүү түрколог А.Н. Кононов да өзбек тилинин материалында тастыктайт: “*Блан* наряду с основной своей функцией послелога употребляется также в значении соединительного союза “и”, передавая тесную, неразрывную связь...” [19, 219-б.]. Кумук тилинде А.Н. Шилханова да: “Союз *булан* “хотя”, “если”, “как только” по своей основной функции – послелог, но, несмотря на это, употребляется в роли сочинительного (соединительного) и подчинительного союзов. Активна его роль среди подчинительных союзов:

выступает как союз уступительный и как союз времени”, – деп билдирет [20, 82–83–бб.].

Ал эми *менен* сөзүнүн байламталык милдетинин пайда болушу кыйла кийинки замандарга тиешелүү деп билдирүүгө көптөгөн лингвистикалык эмгектер негиз берет. Бул сөздүн этимологиясы жөнүндө сөз кылсак, ал белгилүү түркологдор тарабынан кызуу талкууну жаратып келген. Анткени *менендин* уңгусу бир жактуу каралбастан, түрдүүчө божомолдонгон. Айрым окумуштуулар (мисалы, Г. Вамбери) мунун уңгусун *бел* (поясница) деген зат атооч менен байланыштырса, айрымдары (мисалы, В. Банг) *ил* (связывать) деген этиш менен, кээ бирлери (мисалы, В. Котвич) *бу* шилтеме ат атоочу менен байланыштырган. Бирок жоон топ окумуштуулар (маселен, П.М. Мелиоранский, Н.Ф. Катанов, И.А. Батманов, А.Н. Кононов, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков) *менен* жандоочунун уңгусунда *бир* сан атоочу бар экенин билдиришкен жана бул сөз *бир + ле + н* деген тутумдук бөлүктөрдөн куралганын белгилешкен. Ошентип, *бир* – сан атооч, *-ла* – атоочтон этишти уюштуруучу өнүмдүү мүчө, *-н* (*-ын, -ин, -н*) чакчыл этиштин байыркы мүчөсү экени эскерилген.

Менен байламталык милдетте бир катар түрк тилдеринде кезигет. Маселен, караим тилин изилдеген О.Я. Прик *блен* жандоочу (кырг.: *менен*. – К.А.) байланыштыргыч байламталык милдет аткарууда атооч жөндөмдөгү сөздөрдү башкарат деп билдирип, *сэн блен мэн* (ты и я) деген мисалды келтирет [21, 156–б.]. Бирок бул автор аталган сөздүн жандоочтук милдетте эмес, байламта катары колдонулуп жатканын билдиргени менен, анын сүйлөмдөгү милдетин сыпаттап берүүдө катачылык кетирген. Анткени кандайдыр бир жөндөмөдө турган сөздү башкаруу бул – жандоочторго мүнөздүү көрүнүш. Байламталар болсо автономдуулук касиетке ээ болгондуктан, байланыштыргыч милдет аткарууда сүйлөмдө өздөрүнүн оң да, сол да тарабындагы сөздөрдү (же сүйлөмдөрдү) башкарууга жөндөмсүз болот.

Казак тилинде аталган байламта *мен* (*пен, бен*) турпаттарында кезигип, сүйлөмдүн зат атоочтон болгон же загташкан сөз түркүмдөрүнөн уюшулган бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштырары белгиленет [16, 9–б.]. Бул өзгөчөлүк, биздин пикирибизче, бардык эле түрк тилдериндеги,

анын ичинде кыргыз тилиндеги (түрдүү тыбыштык варианттарда келген) *менен* байламтасына тиешелүү.

Эскерте кетчү жагдай: казак тилинде кезиккен жогорку сөз башка түрк тилдериндегиден айырмаланып, жетинчи жөндөмө катары да “көмөктөс септик” деген аталышта *-мен // -бен // -пен, -менен // -бенен // -пенен* деген тыбыштык турпаттарда кезигет [22, 62–б.].

Кыргыз тилинде *менен* байламтасы сүйлөмдөгү бир өңчөй ээлерди, бир өңчөй айкындооч мүчөлөрдү (аныктооч, толуктооч, бышыктоочторду) өз ара тутумдаштырат. Бирок сүйлөмдүн бир өңчөй айкындооч мүчөлөрүн тутумдаштырууда ал бир өңчөй мүчөлөргө жалганууга тиешелүү болгон мүчө баарына эмес, акыркысына гана уланат. Бул өзгөчөлүктү сүйлөм ичиндеги бир өңчөй айкындооч мүчөлөргө (тактап айтканда, аларга уланган сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө) назар салганда байкоого болот. Маселен, Кара *менен* актын, зорлук *менен* адилеттиктин чегин, баасын билип калган (Т.К.). Уруйпа Мурат *менен* Туратка тамагын берип эрте жаткырган (С.Ө.). Табакка чогуу отургандардан Дербиш *менен* Жайнактан башкасы үйлөрүнө тарашты (С.Ө.).

Менен байламтасынын сүйлөмдөрдү байланыштыруу милдеттерин айта берсек – алар арбын. Маселен, ал сүйлөм ичинде кээде эки же андан ашык кайталанып келүү менен да байламталык милдет аткарат. Мындай учурда *менен* сөзүнүн жандоочтук да милдети сакталат. Караңыз: Күн *менен*, саат *менен*, мүнөт *менен* эсептеле турган жайма-жай учур беле, ошол учур?! (Т.К.). Сен жеке өзүңдүн билгилигиң *менен*, алптыгың *менен*, айлалуулугуң *менен* отко түшүп, отто күйбөдүң (Т.С.).

Мындан тышкары, *менен* байламтасы багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруу үчүн да колдонулат. Бул учурда да *менен* сөзүнүн жандоочтук милдети сакталат жана мындай сүйлөмдөр семантикалык жактан карама-каршы маанини туюндурат. Сүйлөмдөрдөгү бул өзгөчөлүктөрдү А. Сапарбаев: *-ган* атоочтугу жалганган баяндоочко *менен* жандоочунун тизмектеле айтылышы аркылуу карама-каршы багыныңкы сүйлөм уюшулат деп, *Мен силерди төрөгөн менен, тарбиялап өстүрүүгө*

совет өкмөтү камкордук түзүп берди. Кычандын жүрөгүн түпөйүл басканы менен, көңүлү сергек деген мисалды келтирет [12, 203-б.]. (Бул жерде менен сөзү дароо эки милдетти – жандоочтук дагы, байламталык дагы милдетти аткарууда. – К.А.).

Бул байламта тууралуу синтаксис таануучу А. Иманов мындай дейт: “*Менен* – омоним сөз: жандооч (*карандаш менен жазуу*), бириктиргич байламта (*агасы менен карындашы ынтымактуу*) жана каршылагыч мааниде да колдонулат: *Ормотой кичине болгону менен, абдан чымыр* [13, 241–242-бб.]. *Менен* сөзү ошентип өзүнүн жандоочтук милдетин сактоо менен катар, каршылагыч маанидеги багыныңкы сүйлөмдү уюштурган байламта гана болбостон, мезгил багыныңкы сүйлөмдү да уюштурууга жөндөмдүү болгон байламталык милдетти да аткарат. Мындай учурда да жогоркудай эле атоочтуктан болгон баяндоочторго *менен* сөзү тизмектеле айтылат. *Менендин* каршы багыныңкы сүйлөмдүн жана мезгил багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушуна катышы А. Иманов тарабынан атайын тиешелүү сүйлөмдөр аркылуу белгиленген [13, 366–367-бб.].

Кызматчы сөз түркүмдөрүнө тиешелүү тилдеги мындай көрүнүштөр кыргыз илим изилдөөчүлөрү Б. Усубалиевдин, Д. Алтаеванын эмгектеринде да чагылдырылып келет [23; 24].

Жыйынтыктап айтканда, бул макалада *жана*, *менен* байламталарынын чыгыш тегинин (этимологиясынын) байыркылыгынын белгилүү түрколог окумуштуулар тарабынан терең анализге алынып далилдениши тууралуу, алардын түрк тилдериндеги тыбыштык турпаттарын салыштырганда бул сөздөрдүн түбү бир болгондуктан, кескин эмес, айрым гана тыбыштык ажырымдардын орун алгандыгынын, анын негизги себеби түбү бир уңгудан келип чыккандыгынын күмөнсүз экендиги, булардын уңгусу *жан* деген буйрук этиштен жана *бир* деген сан атоочтон чыккандыгын түркологдордун дээрлик басымдуу бөлүгүнүн далилдеши тууралуу ырааттуу сөз жүрдү. Ошондой эле байламталык милдетти аткарганга чейин *жана* чакчыл этиштик, анан тактоочтук, андан соң гана байламталык кызматты аткара баштагандыгы, ал эми *менен* байламтасы алгач жандоочтук, андан кийин гана байламталык кызматты аткара

баштагандыгы тууралуу белгилүү түркологдордун илимий анализдери, көз караштары, жыйынтыктары жөнүндө маалыматтар берилди. Ошондой эле бул байламталардын азыркы кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдө аткарган негизги милдеттери жөнүндө кыргыз илимпоздорунун изилдөөлөрүнөн да (макаланын көлөмүн эске алуу менен) маалыматтар берилди.

Поступила: 24.10.23; рецензирована: 09.11.23; принята: 13.11.23.

Адабияттар

1. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988. 560 с.
2. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века / Г. Айдаров. Алма-Ата: Наука, 1971. 380 с.
3. Орхон-енисей тексттери / ред. С. Кудайбергенов. Фрунзе: Мектеп, 1982. 238 б.
4. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова / А.М. Щербак. Л.: Наука, 1987. 151 с.
5. Давлетов С.А. Наречие в современном киргизском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.А. Давлетов. Фрунзе, 1956. 15 с.
6. Кыргызча-орусча сөздүк / түзгөн акад. К.К. Юдахин. М.: Советская энциклопедия, 1965. 973 б.
7. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Кн. II, Ч. I / Н.А. Баскаков. М.: Изд-во АН СССР, 1952. 544 с.
8. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги мүчөлөр / К. Сейдакматов. Бишкек: Бийиктик, 2003. 63 б.
9. Султанбаева Х.В. Служебные слова в системе частей речи башкирского языка / дис. ... д-ра филол. наук / Х.В. Султанбаева. Уфа, 2008. 351 с.
10. Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (Байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде) / К.К. Молгаждаров. Бишкек, 2012. 251 б.
11. Кыргыз тили. Синтаксис / Ы. Жакыпов, Д. Майрыков, Б. Өмүралиев, С. Үсөналиев. Фрунзе: Мектеп, 1973. 283 б.
12. Иманов А. Кыргыз тили. Синтаксис. II бөлүк: пед. окуу жайлары үчүн / А. Иманов, А. Сапарбаев. Фрунзе: Мектеп, 1988. 282 б.

13. *Иманов А.* Кыргыз тилинин синтаксиси. II басылышы / А. Иманов. Бишкек, 2009. 419 б.
14. *Жапаров А.* Кыргыз тилинин синтаксиси / А. Жапаров. Фрунзе: Мектеп, 1979.
15. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Бишкек, 2015. 515 б.
16. *Амиров Р.* Союзы в казахском языке / Р. Амиров. Алма-Ата, 1959.
17. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 676 с.
18. *Асаналиев Ү.* “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү / Ү. Асаналиев, К. Аширалиев. Фрунзе: Илим, 1965. 109 б.
19. *Кононов А.Н.* Грамматика узбекского языка / А.Н. Кононов. Ташкент, 1948.
20. *Шилханова А.Н.* Союзы и союзные слова в кумыкском и азербайджанском языках (в сопоставлении с русским): дис. ... канд. филол. наук / А.Н. Шилханова. Махачкала, 2005. 150 с.
21. *Прик О.Я.* Очерк грамматики караимского языка (Крымский диалект) / О.Я. Прик. Махачкала: Дагучпедгиз, 1976. 188 с.
22. Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. 1-бөлүк. Алматы: Ғылым, 1967. 364 б.
23. *Усубалиев Б.Ш.* Функции языка / Б.Ш. Усубалиев, К.Н. Жузупекова // *Alatoo Academic Studies*. Бишкек, 2022. № 4. С. 248–255.
24. *Алтаева Д.И.* Лексико-грамматическая категория служебных имен / Д.И. Алтаева // *Мир современной науки*. М., 2019. № 2. С. 49–52.